

Universiteit
Leiden
The Netherlands

The finger of God : anatomical practice in 17th century Leiden

Huisman, T.

Citation

Huisman, T. (2008, May 8). *The finger of God : anatomical practice in 17th century Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12842>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12842>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

SAMENVATTING (Summary in Dutch)

Deze studie beschrijft in de eerste plaats de geschiedenis van het Leidse anatomisch theater in de 17de eeuw. En passant portretteerd zij de ontleedkundigen en andere personen die werkzaam waren in deze universitaire instelling in de eerste honderd jaar van haar bestaan. Verder beschrijft dit onderzoek de plaats die het theatrum anatomicum inneemt in het geheel van de ontleedkundige activiteit in Leiden in de 17de eeuw, door de relatie van het theatrum met twee andere belangrijke anatomielocaties te schilderen: de snijzaal van het Collegium Medico Practicum – de instelling voor klinisch onderwijs van de Leidse universiteit – en de gildekamer van de Leidse chirurgijns boven de Waag. Dit alles in de culturele en wetenschappelijke context van de 17de eeuw.

Hoewel de uiterlijke verschijningsvorm van het anatomisch theater niet wezenlijk veranderde na 1630, toen de rareitencollectie van het theater was voltooid, veranderde het gebruik van het theater en zijn perceptie door het publiek wel degelijk in de periode die in dit boek beschreven wordt. Het theatrum is opgezet door Petrus Paaw, Leidens eerste anatomiehoogleraar, die door zowel familiale als intellectuele banden was verbonden aan belangrijke figuren uit het Hollandse humanisme. Voor Paaw en het humanistische milieu waarvan hij deel uitmaakte was anatomie, zoals de rest van de schepping, een aaneenschakeling van emblemata, tekens die de mens aanspoorden tot contemplatie over zichzelf, zijn positie in de wereld en zijn relatie tot zijn Schepper. Maar hoe breed deze emblematische visie op de natuur en op de menselijke anatomie ook was, Paaw beperkte zich in het overbrengen van zijn boodschap tot het ‘medium’ van de ontleedkunde: skeletten, anatomische afbeeldingen en –preparaten.

Paaws opvolger Otho Heurnius had een universele kijk op het anatomisch theater. Heurnius’ interesses lagen zeker in het begin van zijn carrière dicht bij een algemene visie op culturele en natuurlijke historie dan bij het specifieke onderwerp anatomie. De verzameling van het Leids anatomisch theater zoals bijeengebracht door Heurnius, lijkt in de eerste plaats te zijn bedoeld om een beeld te geven van de veelheid en vreemdheid van de wereld om ons heen, een veelheid en vreemdheid die alleen maar toenam naarmate de handelscontacten van de Republiek zich uitbreidden over de wereldbol. Een belangrijke motivatie om zo’n collectie op te bouwen ligt in de Protestantse (en met name Calvinistische) zienswijze op de natuur als de tweede openbaring van de Schepper, naast de Bijbel. Uit de bijbel der natuur kan de mens, zelfs als hij geen weet heeft van de Heilige Schrift, de grootheid van God aflezen. Bijzonder aan de collectie van het Leids anatomisch theater is het feit dat deze representatie van de ons omringende wereld werd gepresenteerd op een plek waar ook de kroon op de Schepping te zien was: de bouw van het menselijk lichaam.

Een ander opmerkelijk aspect van de Leidse verzameling is de esoterische sfeer die het geheel ademt. Deze kan deels verklaard worden uit Heurnius’ vroege academische bezigheden: in 1600 publiceerde hij een boek over vroege filosofie waarin hij de primordiale wijsheid probeerde te achterhalen zoals die door God aan Adam was meegedeeld. De figuur van de Egyptische priester-godheid Hermes Trismegistos speelt in Heurnius’ geschrift een belangrijke rol als degene die de *prisca scientia* uit de mond van Noach en een van zijn zoons zou hebben opgetekend. De aanwezigheid van Egyptische artefacten in de collectie – iets waar Heurnius zeer trots op was – is te verklaren uit deze Hermetische interesse.

Samenhangend met het Hermetisme, dat in elk geval een belangrijk kenmerk was van de Europese geleerdheid in de Renaissance en de vroege 17de eeuw, is de vraag in hoeverre Heurnius beïnvloed was door het Rosicrucianisme. Het concept van de microcosmos en de macrocosmos, zoals beschreven door Rozenkruizer-adepten als Robert Fludd kan een verklaring zijn voor de aanwezigheid van de collectie in het anatomisch theater. De verzameling vertegenwoordigt dan de macrocosmos, de mens wiens anatomie in het theater gedemonstreerd werd de microcosmos. De eerste boeken van Robert Fludd werden uitgegeven door de Leidse uitgever Govert Basson, met wie Heurnius contacten onderhield.

In 1651 werd Heurnius opgevolgd door Johannes van Horne, een representant van de nieuwe anatomie die vanaf het midden van de 17de eeuw opgeld deed. Deze *anatomia nova* hield zich vooral bezig met de fijnere structuren van het lichaam: het lymfesysteem, de bloedvaten en chylvaten waar de geheimen van het mechanisme van het leven zouden moeten zetelen. Deze subtiele details van de anatomie

waren lastig te bestuderen, al was het alleen maar omdat ze onzichtbaar waren in dode lichamen. Prepareertechnieken om het lichaam in zijn fijnste anatomie te behouden werden essentieel voor de nieuwe anatomen, en prepareren, conserveren en demonstreren van het menselijk lichaam was dan ook het leitmotiv in Van Hornes activiteiten. Niet toevallig was hij de leermeester van vervaarde vervaardigers van anatomische preparaten als Jan Swammerdam en Frederik Ruysch. Van Horne stak ook veel energie in het samenstellen van een anatomische atlas met de kunstenaar Martin Sagemolen, en hij bezat een privécollectie ontleedkundige preparaten.

Van Horne bewaarde en gebruikte zijn privé anatomische collectie thuis en niet in het anatomisch theater. Dit laat zich verklaren uit het feit het theater minder geschikt was voor Van Hornes doelen: het demonstreren van de fijne anatomie was lastig in een theatrale setting. Het grootste deel van het publiek zat er te ver vanaf om te kunnen zien waar het om ging. Een betere setting voor de demonstratie en studie van de fijne anatomie was een kleine ruimte waar een klein groepje onderzoekers van dichtbij kon participeren in de waarneming van de subtiële structuren. Inderdaad werden er in Leiden in deze periode veel demonstraties, ontleding en vivisecties in besloten kring georganiseerd. Van Horne was bij veel van deze sessies betrokken, of hij organiseerde ze zelf in de vorm van *privatissima*. Bovendien trokken ook de obducties in de relatief kleine snijzaal van het Collegium Medico Practicum de aandacht als een gelegenheid om de anatomie te bestuderen. Al met al zorgde de aandacht onder medici voor de fysiologie en voor de subtiële delen van de (menselijke) anatomie, met het feit dat deze subtiële structuren beter bestudeerd konden worden in een kleinere ruimte, ervoor dat de demonstraties in het anatomisch theater vanaf het midden van de 17de eeuw aan belang inboetten.

De filosofische en metafysische observaties die zo in het oog springen bij Paaw en Heurnius figureren niet erg prominent in de geschriften van Van Horne of in beschrijvingen van zijn tijdgenoten. In het laatste kwart van de 17de eeuw maken de transcendente aspecten van de anatomie echter weer wel volop deel uit van het discours. Zo zag Van Hornes opvolger Charles Drelincourt het menselijk lichaam als het middel bij uitstek om inzicht in – en eerbied voor – de voorzienigheid en wijsheid van God te krijgen. Maar terwijl rond 1600 de natuur, en ook de menselijke anatomie, gezien werd als een verzameling *emblemata*, volstond in de laatste decennia van de 17de eeuw de vernuftige werking en de wonderbaarlijke doelmatigheid van de natuur op zichzelf om de beschouwer tot contemplatie van de goddelijke almacht te leiden.

Vanaf halverwege de 17de eeuw lijkt het ‘publieke’ van het publieke anatomische theater in toenemende mate te slaan op de rariteiten- en naturalienverzameling die in de Faliëdebagijnkerk te zien was. Deze verzameling werd uitgebaat door de anatomieknecht, die tegen betaling de bezoekers rondleidde. Vanaf 1670 verschenen er catalogi van de collectie, gedrukt op kosten van de anatomieknecht bij wie deze boekjes ook konden worden aangeschaft. Bovendien schakelden de achtereenvolgende anatomieknechts meer en meer familie en derden in als personeel bij het rondleiden van het publiek. Het exploiteren van de collectie werd kortom een steeds belangrijkere bron van inkomsten voor de anatomieknecht, wat hem ook in conflict bracht met de anatomieprofessor. Voor de knecht waren de publieke lessen van de professor inbreuken op de lucratieve praktijk van het tonen van de collectie. Voor de hoogleraar anatomie waren de publieke demonstraties juist een belangrijke inkomstenbron. Deze conflicterende belangen maakten meerdere malen regulerend ingrijpen van Curatoren en Burgemeesters noodzakelijk. Eind 17de eeuw lijkt het pleit beslecht te zijn in het voordeel van de anatomieknecht (nu ook vaak ‘custos’ genoemd). En daarmee was de identiteit van het theatrum anatomicum ook veranderd van een ontleedkundige locatie in een ‘museale’ locatie; een rariteitenkabinet.

In 1636 vroeg en kreeg Otho Heurnius van Curatoren en Burgemeesteren toestemming om een faciliteit voor het klinisch onderwijs aan medische studenten te organiseren. Hiertoe werkten de medische faculteit en de stad Leiden samen om een aantal bedden in het stedelijke Caeciliagasthuis te reserveren voor ‘interessante’ patiënten, die dienden ter instructie van de studenten die twee maal per week door hun professoren langs de zieken werden geleid. Het Collegium Medico Practicum zoals deze klinische onderwijsinstelling werd genoemd, bezat ook een snijzaal in het Caeciliagasthuis waar obducties op overleden patiënten werden uitgevoerd. De obducties die Otho Heurnius in de jaren 1640 uitvoerde waren bedoeld om de oorzaken van het overlijden van de patiënten aan de studenten te

demonstreren. Heurnius' obducties beperkten zich dan ook tot de door ziekte aangetast delen van het lichaam.

Er veranderde veel voor het Collegium Medico Practicum toen Franciscus de le Boe, Sylvius in 1658 hoogleraar werd met onder andere het klinisch onderwijs in zijn leeropdracht. Sylvius verhoogde de frequentie van het bezoek van de studenten aan het Caeciliagasthuis van twee naar zes keer per week. Ook schreef Sylvius duurdere medicijnen voor in overeenstemming met zijn iatrochemische denkbeelden in plaats van de goedkope medicijnen uit de armenfarmacopee zoals tot dan toe gebruikelijk was, en werd het aantal zitplaatsen voor de studenten in de snijzaal op zijn verzoek verdubbeld.

Sylvius' vernieuwende invloed is ook te bespeuren in zijn obducties. Deze werden frequenter uitgevoerd dan onder zijn voorgangers, en behelsden ook meer dan alleen de door ziekte aangetaste delen van de dode lichamen. Sylvius besteedde ook aandacht aan nieuwe anatomische ontdekkingen en actuele onderzoeksthema's. Dit zorgde ervoor dat het aantal studenten dat de obducties in het Collegium Medico Practicum bijwoonde duidelijk toenam en dat de snijzaal in het Caeciliagasthuis een belangrijk anatomisch centrum binnen Leiden werd.

Het elan van de nieuwe anatomie, de belangstelling voor fysiologische processen, en een mechanistische visie op het leven duwde het Collegium Medico Practicum ten tijde van Sylvius' hoogleraarschap naar het centrum van het medische toneel in Leiden in het midden van de 17de eeuw. Na Sylvius' dood in 1672 was het echter snel gedaan met dit elan. Zijn opvolgers konden Sylvius' grote en brede activiteit in het klinisch onderwijs niet continueren. In de laatste decennia van de 17de eeuw werden de klinische lessen en de activiteit in de snijzaal van het Caeciliagasthuis weer gekenmerkt door het praktische karakter dat ze ook voor de periode Sylvius hadden.

Een derde kern van anatomische activiteit – naast het theatrum anatomicum en het Collegium Medico Practicum – is het Leidse chirurgijns-gilde. Dit gilde bevond zich vanaf haar reorganisatie in de jaren 1580 in de invloedssfeer van de Universiteit, vooral waar het regulering en opleiding betrof. Het gildereglement was opgesteld onder auspiciën van de medische faculteit en de hoogleraar anatomie fungeerde als praelector voor de chirurgijns en was voorzitter van de chirurgijnsexamencommissie. Bovendien waren de locaties waar en belangrijk deel van de opleiding en examinatie van de (adspirant)gildeleden plaatsvonden academisch terrein: het anatomisch theater en – vanaf 1638 – het Collegium Medico Practicum.

Zelfstandige anatomische activiteit van de Leidse chirurgijns was in deze periode minimaal. Weliswaar maakte sectie op het lijk reglementair deel uit van het chirurgijnsexamen, maar door de schaarste aan lijken en door de dominante positie van de universiteit, waardoor deze de weinige beschikbare lijken kon opeisen, werd het praktisch ontleedkundig deel van het examen zelden uitgevoerd. Aan het einde van de 17de eeuw verdween het zelfs geheel uit het reglement.

In 1669 kregen de chirurgijns hun eigen gildekamer boven de Waag. Daarmee werd de invloed van de universiteit op de dagelijkse gang van zaken van het gilde minder. Hoewel er op de gildekamer geen anatomisch theater was, ontwikkelden de chirurgijns er wel enige anatomische activiteit. Ook legden zij een rariteitenverzameling aan die geïnspireerd lijkt op die in het theatrum anatomicum. Niettemin kreeg de chirurgijnskamer van Leiden – in de 17de eeuw na Amsterdam de grootste Hollandse stad – nooit die belangrijke rol in de stedelijke cultuur en de anatomische praktijk als bijvoorbeeld het geval was bij de kamers van Amsterdam of Delft. De dominante invloed van de universiteit had daar alles mee te maken.

De anatomische praktijk van de 17de eeuw was doortrokken van religieuze en filosofische motieven. In de vroege 17de eeuw was dit vooral een uit het humanisme stammende emblematische visie op de anatomie van het menselijk lichaam. Vanaf de jaren vijftig van de 17de eeuw maakte deze geleidelijk plaats voor een fysico-theologische zienswijze, waarin de Goddelijke voorzienigheid werd herkend in de doelmatigheid van de bouw van het menselijk lichaam, tot in – of met name in – haar subtielste structuren. De emblematische interpretatie van de natuur was uitstekend te verenigen met de anatomische demonstratie van het lichaam in een theatrale setting als het Leidse theatrum anatomicum. De latere opvatting, met zijn fysiologische interesse in de mechanismen van het leven, liet zich beter demonstreren in besloten, kleinschalige ontledingen, experimenten en vivisecties. Een

gevolg hiervan was dat de relevantie van de publieke anatomische demonstraties voor het academisch milieu afnam, en daarmee het aantal ontledingen en de vitaliteit van het anatomisch theater. Toch voorzag het theatrum ook in de latere decennia van de 17de eeuw nog in de bevrediging van een publieke nieuwsgierigheid naar de wonderen van de schepping, anatomisch en anderszins. Dit gebeurde in de vorm van de rariteitencollectie, die steeds intensiever werd uitgebaat door de anatomieknecht. Anatomische aktiviteit verplaatste zich aan de Leidse Universiteit naar andere locaties: privatissima, ontledingen in besloten kring en kleinere sectieruimtes als de snijzaal van het Collegium Medico Practicum.